

SCURTĂ PRIVIRE ASUPRA UNOR IMPORTANTE ÎNSEMNAȚII MARGINALE, DE REDACȚIE CHIRILICĂ, DIN CUPRINSUL UNOR CĂRȚI VECHI DEȚINUTE DE MNIR

Ginel LAZĂR¹

A SHORT VIEW ON SOME IMPORTANT CYRILLIC MARGINAL ANNOTATIONS FROM SOME OLD BOOKS OWNED BY THE NATIONAL HISTORY MUSEUM OF ROMANIA

ABSTRACT

The National History Museum of Romania holds in its vast profile collection a large number of medieval manuscripts and printed books which represent a true attraction to informed visitors. The manuscripts and printed old books selected for this study are masterpieces of the genre, with fascinating background stories. Some of them have been exhibited within the successful project suggestively called „the monthly exhibit at the National History Museum of Romania”. The unicity of these heritage goods is given not only by their artistic, calligraphic and typographic execution and by their illuminations, but also by the extremely important marginal annotations, pages of local and, why not, even national history. The old Romanian language, written with Cyrillic characters, was generalized and became largely used in books starting with the 17th century, also known as the „age of the Romanian language”, because during the reigns of princes Matei Basarab and Vasile Lupu the first Romanian language printings were initiated. Thus, learned individuals (priests, monks, teachers, copyists) used the old Romanian language to evoke various facts or to mention the name of a book’s owner, sometimes appealing to curses in order to prevent the dishonest appropriation of the object.

Keywords: old books, marginal annotations, cyrillic, manuscripts, MNIR.

Muzeul Național de Istorie a României (MNIR), deține în vasta sa colecție de profil o seamă de manuscrise sau cărți tipărite de factură medievală, care constituie o reală atracție pentru vizitatorii avizați. În ultimul timp, datorită situației nefericite² în care se află MNIR-ul, cel mai mare muzeu al României, ne vedem nevoiți să recurgem la tot mai multe și diverse proiecte de valorificare patrimonială, care să vină în sprijinul pasionaților de cultură, întâlniți, în mod tradițional, în număr mare în țara

---

¹ Cercetător științific, doctor în istorie, Muzeul Național de Istorie a României, București; e-mail: eugenulazar@yahoo.fr.

² În anul 2002, MNIR își încheie expoziția de bază în vederea restaurării clădirii monument istoric și a refacerii concepției muzeografice. Datorită unor conjuncturi nedorite și al dezinteresului manifestat de guvernanți față de situația unui muzeu național, care adăpostește un patrimoniu extrem de valoros, viitorul nu este deloc promițător. În această stare de lucruri, MNIR-ul amenajează spații temporare pentru depozite, conservă, restaurează și valorifică patrimoniul, achiziționează bunuri culturale, adică își îndeplinește misiunea muzeografică. Să sperăm că perspectiva apropiată va conduce la conturarea unor premise favorabile pentru amenajarea unui muzeu ultramodern de istorie națională.

noastră. Începând din anul 2010 s-au inițiat periodic proiecte de digitizare, micro-filmare, conservare și restaurare a unui număr mare de bunuri culturale din categoria manuscriselor, documentelor, cărților vechi și periodicele, toate de certă valoare, dar vulnerabile datorită condițiilor de păstrare precare din trecutul secular. Manuscrisele sau cărțile vechi tipărite propuse pentru acest studiu, sunt capodopere ale genului, având în spate povești fascinante. Unele dintre ele au fost etalate în cadrul proiectului de succes denumit sugestiv „exponatul lunii” la MNIR³. Unicitatea acestor opere de patrimoniu este dată, pe lângă execuțiile artistice, miniaturistice, caligrafice și tipografice, și de însemnările marginale, extrem de importante, file de istorie locală sau, de ce nu, națională. Redacția românească veche, unde se utiliza alfabetul chirilic, era des folosită în cuprinsul cărților, fiind generalizată din secolul al XVII-lea, denumit și veacul limbii române, deoarece din timpul domnilor Matei Basarab⁴ și Vasile Lupu se inițiază primele tipărituri în limba română. Astfel, oamenii învățați (preoți, călugări, dascăli, dieci etc.), uzitau redacția românească veche în evocarea unor varii întâmplări, pentru a scoate în evidență proprietarul cărții, folosindu-se în anumite cazuri și formule de blestem, care aveau darul de a înfrâna înstrăinarea bunului din cadrul juridic de proprietate.

În rândurile următoare vom prezenta lucrările în aspectele lor importante, lăsând povestea să curgă cursiv, fără a o întrerupe cu prea multe informații de ordin tehnic⁵, de natură să îngreuneze lectura. Ordinea prezentării este cea cronologică.

Cel mai vechi manuscris slavon din colecțiile muzeale ale României este *Tetraevanghelul* sfântului Nicodim de la Tismana. Acesta se află la Muzeul Național de Istorie a României, fiind copiat de cuviosul Nicodim, starețul de la mănăstirea Tismana. În ultimii ani ai vieții, între 1399-1405/1406, Nicodim a viețuit la Mănăstirea Prislop, în Țara Hațegului din „Țara Ungurească”, unde, între anii 1404-1405, a caligrafiat și miniat un *Tetraevanghel* pe pergament, pe care l-a ferecat ulterior cu coperte de argint aurit, măiestrit lucrate, considerat o capodoperă a epocii⁶.

---

³ Vezi, G. Lazăr, „Exponatul lunii” la MNIR. *Conservarea și valorificarea patrimoniului muzeal de manuscrise, documente și carte rară*, în: „Museum. Studii și comunicări”, XIV, Muzeul Golești – Argeș, 2015, p. 104-108.

⁴ G. Lazăr, *Centre miniaturale, artă tipografică și măiestria ferecării de carte veche*, în: „România. Civilizații suprapuse” (catalogul expoziției omonime), București, 2016, p. 438 (vezi și fișa științifică a autorului de la p. 504).

⁵ Unele dintre manuscrise sau cărți vechi au mai fost prezentate de subsemnatul și cu alte ocazii (sesiuni naționale, internaționale sau în cuprinsul unor publicații), drept pentru care îmi rezerv dreptul de a nu insista prea mult pe acest subiect, decât în măsura în care trebuie punctate anumite elemente interesante și novatoare.

⁶ Copierea la Prislop este susținută de: *Istoria Românilor. De la universalitatea creștină către Europa „Patriilor”* (Tratatul Academiei Române), IV, București, 2001, p. 764; Virgil Ciocîltan, *Înțelesul politic al „minunii” Sfântului Nicodim de la Tismana*, în: „Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXII, București, 2004, p. 165-166; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale din Țările Române*, vol. I, București, 1959, p. 462; G. Lazăr, *Tetraevanghelul cuviosului Nicodim de la Tismana*, în: „Capodopere din patrimoniul MNIR”, București, 2012, p. 37-38; *Mircea cel Bătrân 600*, catalog expoziție, Târgoviște, 2018, p. 14 (G. Lazăr); P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, ediția a II-a, ediție îngrijită, note, comentarii și indice de Gheorghe Lazăr, București, 2000, p. 184 (autorul admite copierea *Tetraevanghelului* în Ardeal, fără a preciza locul); Vasile Mărculeț, *Organizare ecleziastică și implicații bizantine în spațiul*

Tetraevanghelul este scris în slavonă, de redacție sârbo-croată⁷, pe suport pergament din miel și vițel⁸, conținând 322 de file, dintre care 320 sunt numerotate cu creionul, în colțul din dreapta sus, cu ocazia cercetării, în 1882, fapt consemnat în scris la fila 320^v. Primele două file sunt veline (nescrise), numerotate introductiv 1/a și 2/b, iar ultimele trei, f. 317-319, cu excepția filei 320^v, sunt de asemenea veline. Numele scriptorului și miniaturistului care l-a realizat, „popa Nicodim“, apare pe fila 316^v, într-o însemnare de tip colofon⁹.

Scoarțele de lemn sunt ferecate în plăci de argint aurit, executate „au repoussé”, ulterior completate prin cizelare și finisate, mai mari decât manuscrisul, îndoite ca să se adapteze acestuia, cotorul ferecăturii fiind alcătuit din zale¹⁰. Coperta anterioară reprezintă „Răstignirea Domnului”, unde, alături de Iisus, având pe cap un nimb cruciger, sunt figurați Maica Domnului, în chip de mironosiță, și Sf. Ioan, iar deasupra inscripția „Împăratul slavei”¹¹. Coperta posterioară se referă la tema „Învierea Domnului”, sub forma „Pogorării lui Isus în Iad” sau Anastasis, după tradiția bizantină¹². Miniatura Tetraevanghelului este o lucrare de o rară frumusețe artistică, cu multe podoabe (frontispicii, inițiale în culori ornate, litere și titluri aurite, motive florale și păsări pictate), iar paleta de culori este evidențiată de albastru, aur, roșu și verde, cu nuanțe diferite, toate acestea având darul de a simboliza o grădină în miniatură¹³. Tetraevanghelul respectă ordinea canonică a celor patru evanghelii, respectiv Evanghelia după Matei, după Marcu, după Luca și după Ioan, iar în accepțiunea mai largă a termenului înseamnă „vestea cea bună”.

---

românesc (secolele X-XIV), Brăila, 2014, p. 158; N. Tomoniu, *Sfântul Nicodim de la Tismana*, Bârda, 2010, p. 62.

⁷ Scriptorul este clar un sârb, deoarece din studiul paleografic se poate observa, nu cu mare ușurință, modalitatea prin care se înlocuiesc iusurile cu alte vocale (oy și e), prin folosirea deasă a ierului mic în locul celui mare, precum și alte aspecte de fonetică (vezi I.R. Mircea, *Cel mai vechi manuscris miniat din Țara Românească: Tetraevanghelul popii Nicodim (1404-1405)*, în: „Romanoslavica”, XIII, 1966, p. 209-211. În schimb, Al. Ștefulescu, *Mănăstirea Tismana*, București, 1909, p. 57-58, susține că redacția este medio-bulgară).

⁸ Conform analizelor de laborator, efectuate la Centrul de Cercetări și Investigații Fizico-Chimice și Biologice din cadrul MNIR, pergamentul este preponderent din miel, însă cele patru file conținând frontispicii evangheliilor sunt prelucrate special din vițel; vezi *Tetraevanghelul sfântului cuvios Nicodim de la Tismana. Caligrafiat și miniat la mănăstirea Prislop în anii 1404-1405*, editor G. Lazăr, Onești, 2018, p. 77-84 (studiul intitulat *Materialele utilizate la realizarea Tetraevanghelului lui Nicodim de la Tismana sub lupa tehnicilor moderne de analiză* este semnat de Cristina Carșote, Zizi Ileana Baltă, Elena Badea și Lucreția Miu).

⁹ Vezi *Tetraevanghelul sfântului cuvios Nicodim de la Tismana...*, p. 37.

¹⁰ Până în zilele noastre, Tetraevanghelul a trecut și prin momente dificile, puse în legătură cu istoricul Tismanei, care i-au afectat serios starea de conservare. Este posibil ca legătura, în special scoarțele din lemn, să fi suferit unele modificări sau chiar înlocuiri.

¹¹ Vezi *Tetraevanghelul sfântului cuvios Nicodim de la Tismana...*, p. 38; Corina Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în Țările Române (sec. XIV-XIX)*, București, 1968, p. 266, 268.

¹² *Ibidem; Ibidem*, p. 267-269.

¹³ Răzvan Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400-1400)*, București, 1976, p. 200-201; Liana Tugearu, *Tetraevanghelia lui Nicodim*, în: „Arta Țării Românești în secolele XIV-XVI”, MNAR, București, 2001, p. 88; *Studii asupra Tezaurului restituit de URSS*, București, 1958, p. 230.

Încă din momentul finalizării sale, Tetraevangelul a avut parte de o aventură palpitantă. Copiat la mănăstirea Prislop de către cuviosul Nicodim, a ajuns ulterior la mănăstirea Tismana, împreună cu eruditul monah, căpătând o funcție sacră în cadrul liturghiei. Odată cu trecerea anilor, cartea de cult își pierde sacralitatea, nemaifiind folosită în cadrul serviciului religios deoarece slavona este înlocuită cu limba română. Către sfârșitul secolului al XIX-lea (august 1885), manuscrisul ajunge în colecțiile MNA, acordându-i-se o grijă specială prin prisma acțiunilor întreprinse de Gr. Tocilescu, directorul muzeului. O serie de ex-librisuri șampilă, cu titulatura Muzeului Național de Antichități din București, dovedesc că, la sfârșitul secolului al XIX-lea, cartea de cult a intrat în colecțiile MNA. De altfel, în patrimoniul MNIR se găsesc o serie de mari valori bibliofile cu acest tip de ex-libris¹⁴. Tetraevangelul cuviosului Nicodim a făcut parte din inventarul tezaurului istoric al României care a luat drumul Rusiei țariste în vara lui 1917 (ultimul transport), de unde s-a întors în epoca comunistă (1956) împreună cu o parte din valorile istorice și arheologice restituite de Moscova, ca urmare a bunelor relații dintre România și URSS din acea vreme, iar manuscrisul copiat de cărturarul Nicodim a intrat, pentru o anumită perioadă de timp, în evidența Muzeului Național de Artă al României (MNAR). Odată cu deschiderea oficială a MNIR, în 9 mai 1972, Tetraevangelul a fost transferat definitiv în patrimoniul celui mai mare muzeu al țării. După închiderea MNIR (în 2002) și până în zilele noastre, Tetraevangelul a fost conservat în colecția de manuscrise a depozitului Mss. și Tip. I (epocă medievală) și expus în cadrul unor expoziții temporare, locale sau naționale.

Însemnările de redacție veche românească ale manuscrisului:

f. 2/b^v velină: însemnare în limba română, cu alfabet chirilic: „Evanghelie ferecată”.

f. 316^v: sub colofonul scris de Nicodim se găsește o tălmăcire încercată de Anton Pann, în limba română, cu alfabet chirilic: „Această Sfântă Evanghelie s-au scris de popa Nicodim la a șasea gonire în Țara Ungurească; la anul de la Facerea Lumii 6913. 1405”. Imediat sub tălmăcire este o altă însemnare olografă a lui Anton Pann, de aceeași redacție, care menționează următoarele: „S-au tălmăcit de mine Anton Pan prof<esor> de muzică <la> Sem<inarul> Sf<intei> Mitrop<olii> 1844. August 9”¹⁵.

f. 320^v: însemnare în limba română, cu alfabet chirilic: „Învrednicindu-ne și noi nevrednicii robi ai lui Dumnezeu și slujitori ai sfintei mănăstiri Tismana, Chiriac ieroschimonah și duhovnic și Stefan ierodiacon, a ceti pre această sfântă și dumnezeiască evanghelie, purtători de grijă fiind spre păzirea sfintelor cărți, am îndrăznit a ne scrie păcătoasele nume întru smereniia Duhului, rugându-ne a fi iertați și a zice toți: „Dumnezeu să-i iarte!” 1811 aprilie 16 zile”.

„Chiriac ierohimonah <și> duhovnic Tismenei obștejnicesc; <m.p.>; Ștefan ierodiacon Tismenei bucureșteanu”¹⁶ <m.p.>.

¹⁴ G. Lazăr, *Evanghelia Greco-Română a Mănăstirii Horezu*, în: „Capodopere din patrimoniul MNIR”, București, 2013, p. 64-75; Corina Nicolescu, *op. cit.*, p. 49, 303; G. Lazăr, *Evanghelia Greco-Română din 1693. Artă tipografică, mecenat cultural și orfevrărie săsească*, în: „Capodopere din patrimoniul MNIR”, București, 2016, p. 27-31 și urm.

¹⁵ Vezi *Tetraevangelul sfântului cuvios Nicodim de la Tismana...*, p. 37-38.

¹⁶ *Ibidem*, p. 38; I.R. Mircea, *op. cit.*, p. 208 (transliterarea este foarte exactă); Elena Lință,

Însemnare în limba română, cu alfabet chirilic: „După socoteala făcută astăzi, această Sfântă Evanghelie are ani 477 de la scrierea sa, 1822, mai”¹⁷.

Un alt Tetraevanghel din colecția MNIR este cel copiat de cuviosul Spiridon la Putna în anul 1502, fiind comandat de domnul Moldovei pentru înzestrarea ctitoriei sale (zidită la 1498), cu hramul „Nașterii Sf. Ioan Botezătorul”, a „ocolului curților noastre dela Piatra”, așa cum precizează Constantin Turcu¹⁸, cel care corectează greșeala de traducere și interpretare pe care Emil Turdeanu a făcut-o textului de danie, de sfârșit, din cadrul ramei de chinovar de la f. 271^v¹⁹, atribuind eronat această operă artistică mănăstirii Bistrița, care însă are hramul „Adormirea Maicii Domnului”. Sintagma „în biserica din curțile sale cele dela Bistrița, unde este Hramul Nașterii Cinstului și Gloriosului Proroc, Precursor și Botezător Ioan”²⁰ se referă la biserica curții Domnești de la Piatra Neamț și nu la mănăstirea Bistrița. Pentru cazul nostru, râul Bistrița era criteriul primordial de referință pentru acel timp, însă confuzia putea fi evitată dacă ilustrul nostru filolog era atent la hramul ctitoriei lui Ștefan cel Mare din cuprinsul paragrafului de danie²¹. Manuscrisul este copiat pe pergament de vițel, ied și miel, având câte 20 de rânduri pe pagină, în semiuncială mărunță; patru frontispicii frumoase, motive geometrice în aur și culori și, pe câte o pagină întreagă, chipul fiecărui evanghelist, pe fond auriu. Cele patru Evanghelii canonice, după Matei, după Marcu, după Luca și după Ioan, sunt precedate de o „Predoslovie a lui Theofilact [de Ohrida], arhiepiscopul bulgarilor, la Sfânta Evanghelie de la Matei”. La sfârșitul celor patru Evanghelii, urmează „Indicații privind numărul Evangheliilor peste an și folosirea evangheliștilor, de unde începe și unde se oprește, Indicații despre ce evanghelie trebuie rostită în fiecare zi, în săptămânile anului, Sinaxar cu Dumnezeu al celor 12 luni (de la 1 septembrie până la 31 august) și textele de danie al voievodului moldav, cu datarea și menționarea numelui copistului²². Ortografia este de redacție medio-bulgară. Ferecătura prezentă nu este originală, ci de secol XIX,

---

Olga Stoicovici, Lucia Djamo-Diaconiță, *Catalogul manuscriselor româno-slave din București*, vol. III, p. 88 (în mod bizar, transliterarea însemnării din 16 aprilie 1811 conține greșeli evidente, care ciuntesc și deformează topica textului).

¹⁷ *Ibidem*, p. 89; I.R. Mircea, *op. cit.*, p. 208.

¹⁸ C. Turcu, *Un manuscris slavon necunoscut din timpul lui Ștefan cel Mare*, în: „Hrisovul”, VI, extras, 1946, p. 109.

¹⁹ Vezi *Tetraevanghelul ieromonahului Spiridon. Caligrafiat și miniat la mănăstirea Putna în 1502, din porunca lui Ștefan cel Mare*, editor G. Lazăr, București, 2017, p. 14 și n. 31.

²⁰ Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, extras din: „Cercetări literare”, V, București, 1943, p. 192.

²¹ C. Turcu, *op. cit.*, p. 109; Idem, *Curtea Domnească din Târgul Petrii*, în: „Anuarul Liceului „Petru Rareș”, Piatra-Neamț, 1936-1937, p. 120-128; Petre Ș. Năsturel, *În legătură cu unele danii de la Ștefan cel Mare*, în: „Romanoslavica”, 1962, p. 146 (n. 3); G. Lazăr, *Tetraevanghelul Ieromonahului Spiridon*, în: „Capodopere din patrimoniul MNIR”, București, 2012, p. 44.

²² Fila 271 recto-verso conține două rame cu text de danie. Primul text de danie este scris cu cerneală fero-galică într-o ramă din cerneală pe bază de verde de pământ (f. 271^r), iar al doilea text de danie este scris cu aceeași cerneală într-o ramă din cerneală de chinovar/cinabru (f. 271^v). Ultimul este și cel mai des citat în sursele de specialitate, deoarece titulatura domnului este mai sugestivă pentru un text de danie religios. Dacă la 23 aprilie Ieromonahul Spiridon a sfârșit copierea manuscrisului, repetarea textului de danie pe verso-ul f. 271, cu datarea 24 iunie, indică, cel mai probabil, ferecarea cărții de cult.

așa cum se specifică la f. 1^r, în contextul presupusei răscumpărări și a restaurării ferecăturii acestei capodopere²³. Scenele canonice ale celor două coperte ferecate se referă la tema „Pogorării lui Isus în Iad” (Anastasis) și la tema „Răstignirea Mântuitorului”. Are 272 de file, caligrafiate și miniaturate în slavonă. Copertele Tetraevangelului sunt din lemn, ferecate în foaie de alamă argintată și aurită.

Tetraevangelul a avut o odisee remarcabilă. Copiat la mănăstirea Putna de către Ieromonahul Spiridon în 23 aprilie 1502, a fost donat de Ștefan cel Mare bisericii curții domnești din Piatra Neamț, ca apoi cartea de cult să ia drumul Cameniței din Podolia, adus de trupele polone în 1615, servind la ruga preoților bisericii „Sf. Ioan Botezătorul”. Către sfârșitul secolului al XIX-lea (1868), manuscrisul este probabil răscumpărat din Camenița, restaurat și repus în drepturile sale sacre, în cadrul bisericii „Sf. Nicolae Domnesc” din Iași. O serie de ex-librisuri ștampilă, cu titulatura Muzeului Național de Antichități din București, dovedesc că la sfârșitul secolului al XIX-lea cartea de cult a intrat în colecțiile muzeului administrat de Al. Odobescu și, ulterior, de Gr. Tocilescu. *Tetraevangelul cuviosului Spiridon* a făcut parte din inventarul tezaurului istoric al României care a luat drumul Rusiei țariste în 1917, de unde s-a întors în epoca comunistă (1956) împreună cu o parte de valori istorice și arheologice restituite de Moscova, ca urmare a bunelor relații dintre România și URSS din acea vreme, iar manuscrisul Ieromonahului Spiridon a intrat, pentru o anumită perioadă de timp, în evidența Muzeului Național de Artă al României (MNAR). Odată cu deschiderea oficială a MNIR în 1971, Tetraevangelul a fost transferat definitiv în patrimoniul MNIR²⁴. Ca și în cazul Tetraevangelului sfântului Nicodim de la Tismana, și cel al cuviosului Spiridon a fost conservat după închiderea expoziției permanente a MNIR și etalat în cadrul unor expoziții locale, naționale sau internaționale.

Însemnările de redacție veche românească ale manuscrisului

Însemnare în limba română, cu alfabet chirilic: „Această Svântă Evanghelii c<ti>orească s-au meretisât di robul lui Dumnezeu Costandin băcalu poporanu, *Sf. Nicolai Domnesc* pren stăruința iconomului Petru Herlea, sârvitori²⁵ tot aceștii bisărici, la anul 1868, dichemvrii 4, spre a lor pomeniri. Amin!” (f. 1^r)²⁶.

Una dintre cele mai importante cărți vechi este *Cazania lui Varlaam* sau „Carte românească de învățătură la dumenecele preste an și la praznicele împărătești

²³ Putem presupune că Tetraevangelul a fost răscumpărat de la biserica „Sf. Ioan Botezătorul” din Camenița Podoliei, unde fusese dus în 1615, apoi a ajuns la Iași în biserica „Sf. Nicolae Domnesc”, prin grija lui Costandin băcalu poporanu și a iconomului Petru Herlea. Vezi *infra* însemnările de redacție românească veche ale manuscrisului: transliterarea însemnării de la f. 1^r, în limba română, cu alfabet chirilic. Ferecătura metalică din alamă argintată și aurită a fost realizată prin grija celor doi slujitori ai bisericii „Sf. Nicolae Domnesc” în anul 1868, depășind cu cca. 14 cm lungime și 9 cm lățime dimensiunile manuscrisului. Astfel confecționată, ferecătura are menirea de a oferi o protecție durabilă capodoperei (Elena Lință, Olga Stoicovici, Lucia Djamo-Diaconiță, *op. cit.*, p. 97; Marcu Berza, *Miniaturi și manuscrise*, în vol. „Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare”, București, 1958, p. 415.

²⁴ Elena Lință, Olga Stoicovici, Lucia Djamo-Diaconiță, *op. cit.*, p. 97.

²⁵ Sârvitori.

²⁶ *Tetraevangelul ieromonahului Spiridon...*, p. 14; Elena Lință, Olga Stoicovici, Lucia Djamo-Diaconiță, *op. cit.*, p. 99; G. Lazăr, *Tetraevangelul Ieromonahului Spiridon...*, p. 44.

și la svănți mari”, tipărită la Iași în anul 1643. Este cea mai însemnată lucrare a mitropolitului Varlaam al Moldovei, unul dintre marii cărturari ai românilor și un ctitor al limbii literare. Considerată de Nicolae Iorga drept „opera cea mai populară a epocii noastre vechi”, cartea este tipărită în limba română cu alfabet chirilic, conținând 506 file, ilustrate cu multe gravuri de factură religioasă ortodoxă (scene biblice, chipuri de sfinți), precum și frontispicii bogat decorate, viniete, inițiale ornamentale, podoabe de final etc. Cartea are două părți principale. Prima parte cuprinde 54 de cazanii la duminici, iar a doua parte are în componență 21 de cazanii la sărbătorile împărătești și ale sfinților. În Predoslovia adresată de domnitorul Vasile Lupu către pravoslavnicii creștini, se precizează că se oferă „acest dar limbii românești, carte pre limba românească, întâiu de laudă lui Dumnezeu, după aceea, de învățătură și de folos sufletelor pravoslavnici”. În forma sa originală, Cazania lui Varlaam reprezintă un monument al limbii românești literare, fiind tipărită într-un stil elevat și pitoresc, cu fraze bogate și expresii plastice, îmbogățind dulcele grai românesc în toate provinciile istorice ale românilor, atât la orașe, cât și la sate. Opera prezintă este, de asemenea, prima carte tipărită în limba română din Moldova secolului al XVII-lea, iar rolul său este esențial, respectiv transmiterea mesajului mântuirii, nu într-o limbă străină, recte slavona, ci în graiul strămoșesc. Cartea de cult a avut o largă circulație și un impact fenomenal, fiind folosită atât în școli, cât și în spațiul familial, devenind în timp cea mai citită carte din cultura noastră veche. A cunoscut o foarte mare răspândire în provinciile românești intracarpatice (Transilvania, Banat, Bihor, Maramureș), unde s-au găsit aproximativ 400 de exemplare, extrem de apreciate de românii ortodocși, datorită unei îngrijite forme de exprimare a limbii române, apropiată de cea populară²⁷.

Muzeul Național de Istorie a României conservă în colecțiile sale mai multe exemplare ale Cazaniei lui Varlaam, însă fiecare carte are particularitatea sa, dar și povestea sa. Volumul despre care vorbim are o valoare memorială specială, legată de personalitatea sfântului ierarh Pahomie de la Gledin, episcopul Romanului²⁸. Ac-

---

²⁷ G. Lazăr, *Cazania lui Varlaam. Capodoperă a culturii românești medievale*, în: „Capodopere din patrimoniul MNIR”, București, 2018, p. 31.

²⁸ Născut în străvechea localitate Gledin din ținutul Bistriței, Pahomie devine de tânăr un viețuitor autentic al monahismului, formându-se duhovnicește în Marea Lavră de la Neamț, considerată de mulți drept cel mai vechi și important centru monastic din Moldova. Fiind un dascăl al liniștii, Pahomie ctitorește schitul Pocrov, afirmându-și dragostea după isihie și nevointă sihăstrească. Pahomie intră în rândurile ierarhilor care au păstorit eparhia Romanului, viața sa de sfânt fiind consemnată în Pomelnicul mare al schitului Pocrov și în *Cronica Romanului și a Episcopiei de Roman*, redactată în anul 1874 de către Episcopul Melchisedec Ștefănescu. Viața și activitatea sfântului au făcut obiectul unor monografii dedicate lui Pahomie sau schitului Pocrov. Legătura episcopului de Roman cu Marea Lavră Pecerska, unde a și murit, este cauzată de exilul ucrainean, impus de anumite condiții istorice. Însoțit de câțiva ucenici, Pahomie părăsește țara, datorită suspiciunii de trădare și acuzelor domnitorului Mihail Racoviță. În tot acest timp, scurs până la moartea sa, a ținut legătura cu schitul Pocrov. În urma corespondenței sale cu cei aflați în țară s-a mai păstrat, din nefericire, doar testamentul și câteva cărți. De la Episcopul Melchisedec Ștefănescu (1823-1892), care a vizitat Lavra Pecerska în anul 1885, aflăm că sfântul Pahomie a petrecut la Kiev ultimii opt ani ai vieții, respectiv perioada 1717-1724, aflându-și sfârșitul la 26 aprilie 1724. A fost îngropat înaintea marilor uși ale bisericii mănăstirii Pecerska. Această importantă mărturie este consemnată în

tivitatea cărturărească și duhovnicească a cuviosului Pahomie este recunoscută în Moldova, Transilvania și în zona de influență spirituală a Marii Lavre Pecerska de lângă Kiev, unde a și murit în anul 1724. Ctitor al schitului Pocrov, din județul Neamț, Pahomie a rămas în amintirea noastră și datorită unei importante însemnări marginale, care se găsește în subsolul primelor file ale Cazaniei lui Varlaam. Aflăm astfel că aceasta a fost cumpărată de la mănăstirea Pecerska de ieromonahul Lazăr Ursu²⁹ de la Schitul Pocrov, aflat la Marea Lavră Kieveană pentru a aduce în țară osemintele sfântului Pahomie. Însemnarea, de redacție română, cu alfabet chirilic, ne explică următoarele: „Această sfântă carte, cu bune învățături și de mare folos sufletesc, o am cumpărat eu smeritul ieromonah Lazăr, de la Kiev, din cămara Pecerskii din care se vând cărțile la Podolia, când am fost după rămășițele răposatului Pahomie, carele a fost episcop la Roman. Văleat 7234 (1725), luna septemvrie, 16 zile”³⁰.

Revenind la călătoria din anul 1725, trebuie precizată, așa cum deducem din cuprinsul însemnării, dar mai ales din contextul istoric al evenimentelor, necesitatea stabilirii unui itinerar de întoarcere care să nu trezească nicio bănuială din partea autorităților moldave și ale domnitorului Mihail Racoviță. Pesemne că această călătorie nu a durat mai târziu de octombrie 1726, finalul domniei lui Racoviță în Țara Moldovei. Astfel, ieromonahul Lazăr Ursu, după ce a rezolvat chestiunea preluării osemintelor sfântului Pahomie din mormântul de la Pecerska, a cumpărat Cazania lui Varlaam, consemnând acolo finalizarea misiunii sale de pe pământ slav. Însă, traseul de întoarcere este descifrat de o altă însemnare aflată în Cazanie, în continuarea celei amintite deja. Aflăm așadar că monahul Lazăr Ursu se afla în Ardeal cu moaștele sfântului Pahomie, în drumul său spre Pocrov, iar la un moment dat îi vinde preotului Irimie din Apăfaia (Apalina, cartier din Reghin) *Cazania* cumpărată de la Kiev. Se poate deduce că ieromonahul Lazăr își epuizase fondurile de călătorie și a recurs la acest gest pragmatic. În aceste condiții putem presupune că traseul stabilit de mo-

---

detaliu pe capacul cutiei în care s-au aflat moaștele Sfântului Arhidiacon Ștefan, duse la Kiev de episcopul Pahomie al Romanului (este vorba de degetul sfântului, care inițial se păstra la mănăstirea Neamț).

²⁹ La moartea sa, sfântul Pahomie a lăsat un testament, păstrat în prezent la Academia Română, prin care își exprima dorința arzătoare de a se întoarce la Pocrov. Ținându-se cont de ultima sa dorință, călugărul ieromonah Lazăr Ursu, ucenic al lui Pahomie, a plecat degrabă în misiunea de repatriere a moaștelor sfântului. După o adevărată odisee, derulată cel puțin în anul 1725, sfântul Pahomie se odihnește astăzi în ctitoria sa la de schitul Pocrov. Călătoria ieromonahului Lazăr Ursu este confirmată de însemnarea amintită, din Cazania lui Varlaam. Acest exemplar, cumpărat de la Kiev, a ajuns ulterior în proprietatea Parohiei Ortodoxe Apalina din județul Mureș. Înainte de a reconstitui traseul monahului Lazăr, de la Kiev către spațiul românesc, trebuie amintite, pe scurt, anumite informații despre ieromonahul Lazăr Ursu. Se crede că era nepot al cuviosului, călugăr iubitor de carte și cărturar (întâlnit în multe însemnări de circulație, probând printr-un scris îngrijit formația sa intelectuală), ucenic al episcopului Pahomie, așa cum se autointitulează într-o însemnare din 1735, demonstrează chemarea sa pentru duhovnicie. Școlit și tuns în monahism la mănăstirea Neamț, ctitor al schiturilor Brătești și Ioneasa, devine ulterior starețul Mănăstirii Neamțului, pe care o păstorește timp de trei ani. Datorită virtuților sale spirituale și calităților culturale, Lazăr Ursu este propus pentru funcția de episcop al Hușilor, însă refuză cu smerenie înălțarea în rândul ierarhilor.

³⁰ G. Lazăr, *Cazania lui Varlaam. Capodoperă a culturii românești medievale*, p. 31, 37.

nahul nemțean viza întoarcerea prin Transilvania, iar de aici, peste munți, pe poteci neumbrate, să ajungă în ținutul Neamțului, la schitul Pocrov³¹.

Un exemplar din Cazania lui Varlaam se vindea în epocă, în Ardeal, cu 20 sau chiar cu 30 de florini. De asemenea, conform însemnărilor marginale din asemenea cărți, aflăm că o Cazanie putea fi cumpărată la prețul unei perechi de boi, sau a zece oi și opt miei. Dacă ne raportăm la faptul că o pereche de boi buni costa în medie 20-25 de florini, apreciem drept o mică comoară deținerea unei cazanii într-o casă de români gospodari.

Iată cum Cazania lui Varlaam, cumpărată din librăria Lavrei Pecerska, conținând însemnări de o mare importanță istorică și memorială, legate de amintirea sfântului Pahomie, episcopul Romanului, a ajuns în proprietatea Parohiei Ortodoxe Apalina din județul Mureș, vândută de ieromonahul Lazăr Ursu părintelui paroh Irimie, deoarece avea nevoie stringentă de bani pentru continuarea călătoriei funerare spre Moldova. Contextul special, învăluit în tăcere, al reîntoarcerii osemintelor sfântului Pahomie de la Gledin la Pocrov și depunerea lor în biserica schitului a fost unul misterios, dovadă că mult timp după aceea nu s-a știut nimic despre acest ritual. Mai mult, la momentul vizitei la Kiev a episcopului Melchisedec Ștefănescu, s-a constatat, de către acesta, că mormântul lui Pahomie nu se mai afla în locul unde fusese îngropat inițial, conform inscripției de pe capacul cutiei amintite. Acest fapt confirmă reușita misiunii monahului Lazăr Ursu, începută în anul 1725³².

Ca urmare a efectuării unor reparații la pardoseala bisericii schitului Pocrov, la 9 septembrie 2013 au fost descoperite în pronaos, la o adâncime relativ mică, osemintele „unui cuvios monah“. După investigații antropologice, s-a stabilit că trupul defunctului nu era așezat în poziția anatomică, ci într-un anume fel, certificând faptul că a fost reînhumat. Pentru o mai mare siguranță, a fost realizată reconstrucția facială postmortem, stabilindu-se o asemănare mare între chipul rezultat și cel al tabloului votiv aflat în pronaosul bisericii schitului Pocrov³³.

La data de 14 aprilie 2007, Biserica Ortodoxă Română îl canonizează pe ctitorul Pocrovului și episcopul Romanului, supranumit „liniștitorul de sub Muntele Chiriacu“, sub numele: „Sfântul Cuvios Ierarh Pahomie de la Gledin“. Ceremonia s-a desfășurat la Gledin.

Foletul Novel este un manuscris remarcabil copiat de Ioan Românul. Între filele sale de hârtie, se găsesc și însemnări importante ale lui Vodă Brâncoveanu. Calendarul este caligrafiat în limba română, cu alfabet chirilic, pe hârtie cu filigran, iar pagina de titlu evidențiază următoarele: „Kalendare, Ce să kiamă Foletul Novel: De Anul 1693, Karele, Dupre Limba Frâncească, în Rumâniască sau întorsu, De Jupănul Ioan Românul“. Foletul Novel, căci așa îl vom denumi în continuare, conține mai multe scurte introduceri semnate de autor, intitulându-se astfel: „Prea Înălțate“, „Prea slăvite“ și „Prea Luminat Doamne“, întâlnite la fiecare început de Zodiac, conform anilor 1693-1704. Acest manuscris, conținând o serie de calendare traduse din italiană, a fost pregătit pentru tipar, fapt care rezultă din prefața de la fila 24 verso, adresată „Kătră Cetitori“, dar nu a mai făcut obiectul tipăririi în Epoca Brânco-

---

³¹ *Ibidem*, p. 33.

³² *Ibidem*, p. 34.

³³ *Ibidem*.

venească. Dintr-o însemnare din cuprinsul manuscrisului aflăm că mănăstirea Hurezi este târnosită la 8 septembrie 1693, în zi de mare sărbătoare pentru creștini. În partea de sus a celei de-a 18-a filă a manuscrisului, tăiată și păstrată doar în partea superioară, avem următoarea însemnare a lui Constantin Brâncoveanu: „Sept 6, miercuri am sosit la mănăstire la Hurezi, unde mănăstirea am târnosit la septembrie 8 vineri în zioa nașterii Maicăi Preaciste”. Constantin Brâncoveanu citea și aprecia, în egală măsură, calendarele astrologice. Acestea dădeau preziceri, legate de zodia nașterii, luna în care tună sau se cutremură pământul (Gromovnicul), mișcările trupului (Trepetnicul), rețete și leacuri de vindecare tradiționale, cursul banilor și alte informații prețioase, care le sporeau necesitatea, devenind adevărate „enciclopedii practice”. Unul dintre cărturarii săi favoriți se chema Ioan Românul, care-i traducea diverse tipuri de calendare străine, cu interpretările lor în limba țării³⁴.

În colecția de carte veche a MNIR se conservă un manuscris copiat de diacul Teodor Ursu din Noul Săsesc. Cartea este un „Miscelaneu teologic”, compus din două părți principale, conținând, în prima parte, „Istorie hagiografice și literatură patristică”, iar în cea de-a doua parte „Pravoslavnică mărturisire a bisericii Răsăritului”, cu întrebări și răspunsuri. Ortografia este românească, cu alfabet chirilic. Acest gen de carte a avut o circulație însemnată în întreg spațiul românesc, fiind destinată întăririi în credința ortodoxă a tuturor românilor, cât și pentru unificarea limbajului bisericesc. De asemenea, manuscrisul este un monument al limbii literare române, copiat de un diac cultivat, puțin cunoscut în rândul cărturarilor teologi români transilvăneni din a doua parte a secolului al XVIII-lea.

Diacul Teodor Ursu este originar din Noul Săsesc, așa cum specifică mai multe însemnări marginale din cuprinsul unor manuscrise copiate de acesta. În Miscelaneul teologic al MNIR se consemnează, pe forțașul posterior fix, finalizarea manuscrisului în anul 1780, acesta fiind dat la legat în Sighișoara, contra trei taleri de argint, într-un atelier săsesc, la 16 octombrie 1780. „Această carte s-au scris prin mine diac Toader din Noul Săsesc, 1780, și <<ou>> dat de <<ou>> legat un sas legător din Sighișoara în preț [de] trei taleri, octombrie în 16, 1780. Iara cine <<oar>> înstreina din ogrăzile mele cu chip de furțișag acela să fie afursit de sfinții părinți <<del>> săborul Nicheii 318 și la înfricoșată judecată să îl părăscă sfintele scripturi ce să află întraceastă carte și că îl osândească la un loc cu Iuda. Aceasta <<oam>> scris diac Toader Ursul”.

O altă însemnare de la f. 75 v., dispusă în subsolul paginii, precizează că manuscrisul a fost scris la data de „16 martie 1781” (corect 1780). În consemnările sale, autorul folosește varianta Toader (Teodor). Academicianul Gabriel Ștrempel, în vol. I din *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, București, 1959, îl surprinde pe copistul transilvănean cu mai multe însemnări importante, consemnate tot într-o colecție de tip Miscelaneu teologic, finalizat între 1782 și 1784³⁵. Astfel, la f. 127 v.

³⁴ Vezi și E. Vârtosu, *Calendarul lui Constantin Vodă Brâncoveanu. Foletul Nevel*, București, 1942; *România. Civilizații suprapuse* (catalogul expoziției omonime), p. 507 (fișa științifică, realizată de Ginel Lazăr, este o extensie a articolului autorului amintit); *Civilizația Epocii Brâncovenești* (editor Anca Beatrice Todoreanu), București, 2014, p. 26-27.

³⁵ Teodor Ursu, *Miscelaneu teologic: Minunile Maicii Domnului, Varlaam și Ioasaf, fragment de Pateric, Rugăciuni...*, Noul Săsesc, 1782-1784. Conform însemnării de la f. 177 v., cartea de cult a fost terminată la data de 28 martie 1784 (vezi: G. Ștrempel, *Copiști de manuscrise*

și 199 v., se intitulează „Toader Ursu Noianul sau Toader Noianul”³⁶ (prof. Horia Ursu, autorul monografiei despre Noul Săsesc, strănepot al cărturarului din secolul al XVIII-lea, ne informează că și bunicul său era cunoscut drept Noianul de loc „din Noul”, nume folosit de autor în cartea sa, când vine vorba de familia Ursu, din care se trage). La f. 177 v., din Miscelaneul studiat de G. Ștrempel, Toader Ursu scrie că s-a însurat cu Măriuța, fata părintelui Theodor din Daneș, la 30 ianuarie 1784³⁷. La f. 9 v.-10 r. (manuscrisul MNIR-ului), autorul specifică faptul că era preot greco-ortodox în anul 1784. Așadar, diacul Teodor Ursu se căsătorește la finele lunii ianuarie 1784, devenind, după hirotonie, preot paroh de mir în Noul Săsesc.

Miscelaneul teologic din patrimoniul MNIR a fost necunoscut, până acum, mediilor de specialitate din România, nefiind consemnat în volumul amintit al lui Gabriel Ștrempel, fiind pentru prima oară expus publicului iubitor de carte bibliofilă românească în luna mai 2017³⁸. Semnalarea manuscrisului de cult în patrimoniul MNIR nu poate decât să ne bucure, deoarece, astfel, putem să cunoaștem mai bine activitatea literară a diacului Teodor Ursu, devenit ulterior preot paroh în satul său natal, unde păstora comunitatea românească ortodoxă minoritară din Noul Săsesc, întărind în credință pe românii aflați în mijlocul sașilor, supuși continuu persecuțiilor politice, etnice și confesionale din spațiul transilvănean. Efortul preotului cărturar se înscrie într-un context istoric special, când intelectualii comunităților românești din Ardeal, adică preoții, serveau interesele conjugate ale românilor din arcul intra și extra carpatic³⁹.

Ultima carte a acestei prezentări este *Sfînta și dumnezeiasca evanghelie*, tipărită în Episcopia Râmnicului în vremea lui Alexandru Constantin Moruzi, în anul 1794. Cartea este tipărită în limba română cu alfabet chirilic și conține 163 de file, având decorații tipografice: frontispicii, litere miniate, viniere, gravuri, elemente de decor. Evanghelia a aparținut lui Matei logăfăt, așa cum se precizează pe ultimul rând al ultimei file verso, acesta donând-o mănăstirii Tismana în anul 1808.

Termenul de evanghelie se traduce din greacă prin sintagma „vestea cea bună” (a venirii în lume a lui Mesia; Hristos). Există și o accepțiune cu sens general, care se referă la faptele și învățăturile lui Iisus Hristos. Evanghelia nu trebuie confundată cu Tetraevangelul, chiar dacă textele sunt aceleași. În cazul Evangheliei, conținutul religios este grupat diferit, criteriile fiind enunțate după orânduirea Evangheliilor, după duminicile și sărbătorile de peste an, iar ordinea este conformă

---

românești până la 1800, vol. I, București, 1959, p. 261).

³⁶ G. Ștrempel, *op. cit.*, p. 260-261.

³⁷ *Ibidem*, p. 261.

³⁸ Cartea de cult, investigată și restaurată în prealabil în cadrul MNIR a fost exponatul lunii mai 2017 la MNIR. Vezi: G. Lazăr, *Miscelaneul teologic copiat de diacul Teodor Ursu din Noul Săsesc (Neudorf), în anul 1780*, în: „Capodopere din patrimoniul MNIR”, București, 2017, p. 52-55, 59-61.

³⁹ Mărturia istorică despre comunitatea românească din Noul Săsesc, cât și valoarea memorială a amintirii preotului cărturar m-au determinat să prezint o comunicare la Mediaș, la sesiunea științifică națională organizată de Colegiul Tehnic „Mediense” (coordonator prof. dr. Vasile Mărculeț). Vezi și articolul din anuarul sesiunii: G. Lazăr, *Un miscelaneu teologic românesc inedit*, în: „Collegium Mediense, IX, Comunicări Științifice, XVIII”, Mediaș, 2019, p. 21-28.

cu Evanghelia după Ioan, după Matei, după Luca și după Marcu. Denumirea de Tetraevanghel este tot de origine greacă și înseamnă „patru evanghelii”, adică cele patru evanghelii ale Noului Testament, respectiv Evanghelia după Matei, după Marcu, după Luca și după Ioan. Tetraevanghelul conține scrierile evangheliștilor, dispuse obligatoriu în ordinea amintită, putând fi întâlnit sub formă de manuscris sau tipărit.

În trecut, după tipărire și donație, evanghelia din 1794 a fost îmbrăcată, în atelierul mănăstirii Tismana, cu o frumoasă ferecătură medievală, conform tradiției monastice de păstrare a podoabelor ferecate (cel mai probabil ferecătură a fost redusă și adaptată necesităților de legătură a unei evanghelii tipărite). Conform însemnării marginale de pe forțașul anterior mobil, cartea a fost legată de către Iconomul Zenon, „cu cheltuiala mănăstirii Tismana” în anul 1821, ceea ce înseamnă că atunci i s-a adăugat ferecătură, formându-se binomul de tip livresc⁴⁰. Ferecătură este în stare precară de conservare, nu mai păstrează elemente de închidere funcționale, astfel că, în prezent, este desprinsă de evanghelie.

Ferecătură a aparținut inițial unui tetraevanghel slavon, de tip manuscris, după cum amintește inscripția slavonă circulară a celei de-a doua coperte (text de dănie boierească a familiei Pană, care a comandat execuția tetraevanghelului, cu termen de finalizare la data de 11 octombrie 7075/1566). Presupunem că Tetraevanghelul a fost dăruit mănăstirii Tismana de comanditar, în memoria domnitorului Mircea Ciobanul și a familiei sale, precum și spre veșnica pomenire a boierului Pană și a familiei sale, aceștia din urmă fiind și „sprijinitori” (priviți ca întreținători, ctitori secundari) ai lavrei de lângă pădurile de tisă⁴¹. Cu timpul, datorită vremurilor și distrugerilor, manuscrisul s-a pierdut, rămânând doar ferecătură, care din anul 1821 va îmbrăca evanghelia tipărită în Episcopia Râmnicului în 1794 și donată ulterior de Matei logofăt mănăstirii, pentru pomenirea sa veșnică⁴².

---

⁴⁰ Vezi, *infra*, rubrica dedicată însemnărilor marginale ale cărții de cult, prima însemnare de redacție chirilică.

⁴¹ *Inscripțiile medievale ale României (orașul București)*, vol. I (1395-1800), București, 1965, nr. 880; Corina Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în Țările Române secolele XIV-XIX*, București, 1968, p. 279-281; Gr. Tocilescu, *Catalogul Muzeului Național de Antichități din București*, București, 1906, p. 150, nr. 37; Idem, *Raporturi asupra câtorva mănăstiri, schituri și biserici din țară*, în: „AAR, Memorii și notițe”, Seria II, tom VIII, 1885-1886, Sect. II, p. 223 (extras, București, 1887, p. 75, nr. 53).

⁴² Ferecăturile vechi din cadrul colecțiilor bisericești constituiau relicve sacre, fiind valorificate conform necesităților și nevoilor comunității, fără a se știrbi nimic din funcția originală a acestor opere de artă. În zilele noastre întâlnim unele exemplare de cărți de cult tipărite, care poartă ferecături medievale. Un astfel de caz, poate cel mai cunoscut din MNIR, este al ferecăturii cu caboșoane din epoca lui Ștefan cel Mare. Legătura este originală, din lemn acoperit cu două plăci din argint aurit și caboșoane din cristal de rocă, fixate într-o montură a ferecăturii. Plăcile ferecăturii sunt legate între ele prin inele cu granulații montate pe verigi metalice. Ferecătură a împodobit inițial un manuscris din epoca lui Ștefan cel Mare, despre care nu știm în prezent nimic, datorită faptului că manuscrisul a fost depozitat de legătura prețioasă. Ferecătură prezintă elemente decorate și gravate în relief, cu scene religioase și inscripții tematice, amplasate în frontispiciu. Pe coperta anterioară a ferecăturii se întâlnește scena „Pogorârea lui Isus la Iad” (Învierea) sau „Anastasis”, după tradiția bizantină, iar pe coperta posterioară se află scena „Adormirea Maicii Domnului”. Ambele

Pentru a rezista patinei timpului și altor factori de degradare, manuscrisele de cult erau legate în scoarțe de lemn, îmbrăcate, în genere, în plăci de metale prețioase, decorate la rândul lor, prin ștanțare, gravare, cizelare sau ciocănire, cu diferite motive ornamentale, geometrice și vegetale, cu scene religioase și figuri de sfinți, cu scurte inscripții liturgice sau votive, cu încrustații de emailuri și pietre scumpe. Lucrate astfel, aceste ferecături dobândeau ele însele atributele unor autentice opere de artă. Distrugerile afectau de regulă suportul manuscris, legăturile rezistând în timp, însă există cazuri când ferecăturile din aur și argint erau desprinse intenționat de pe manuscrise, datorită metalului prețios. De cele mai multe ori, ferecăturile erau vândute ca atare sau erau topite și transformate în varii podoabe. Revenind la ferecătura din 1566 a lavrei Tismanei, mai trebuie punctat un aspect important. Coperta anterioară, care are în plan central scena canonică „Răstignirea Domnului”, prezintă în flancuri câte șase medalioane marginale cu figuri apostolice. Pe de altă parte, coperta posterioară, unde se remarcă scena „Adormirea Maicii Domnului”, are câte șase medalioane pe cele două tranșe verticale, reprezentând busturile profetilor mesianici. Sugestivă este și reprezentarea domnitorului Mircea Ciobanul și a doamnei Chiajna, îngenunchiați de o parte și de alta a arborelui vieții, încoronați și îmbrăcați în manieră bizantină, amintind de portretele votive ale familiei țarului bulgar Ioan Alexandru, întâlnite în vestitul Tetraevanghel londonez de la British Library, copiat la Târnovo în anul 1355-1356 („fără egal în tot Levantul” și sursă de inspirație pentru Tetraevanghelul Sucevița 23), care a circulat prin Moldova și Țara Românească, după căderea Bulgariei sub ocupație otomană, înainte de a ajunge să fie răscumpărat de la mănăstirea athonită „Sf. Pavel”, unde fusese donat, probabil, de către Movilești, de lordul Robert Curzon, un mare călător și colecționar englez⁴³.

Însemnările de redacție românească veche ale Evangheliei

Însemnare marginală centrală pe forzațul anterior mobil:

„Această sfântă și dumnezeiască evanghelie a sfintei mănăstiri Tismana s-au legat prin mine cu cheltuiala mănăstirii și am însemnat spre pomenire la anul 1821, octombrie 2. Zenon Iconom”.

Însemnare marginală la începutul cărții, filele 5-9:

„Această sfântă evanghelie iaste a sfintei mănăstiri Tismana și am însemnat ca să se știe, la anul 1821, octomvrie 8, și m-am iscălit la sfârșitul cărții”.

Însemnare marginală la sfârșitul cărții, ultima filă verso:

„Zenon ierodiacon Roșianu Iconom [al] Sfintei mănăstiri Tismana”.

„Pomenește Hristoase pre nevreadnicul tău rob Matei logofăt, 1808, iunie, 26”.

Însemnările din cuprinsul evangheliei din 1794 sunt prezentate în acest studiu în premieră. Cartea urmează să fie expozatul lunii noiembrie 2019 la MNIR, iar articolul tematic va fi publicat în volumul „Capodopere”, 2019⁴⁴.

---

scene religioase sunt încadrate de motive florale, cu un plus pentru coperta posterioară, care este decorată cu patru caboșoane din cristal de rocă. Ferecătura se aseamănă cu cea din 1487 de la Humor și cu cea din 1507, ultimele două păstrându-se în muzeul mănăstirii Putna. În prezent, ferecătura acoperă o evanghelie, de redacție greacă, tipărită la Veneția în anul 1799.

⁴³ G. Lazăr, *Civilizația Țaratului Asăneștilor*, Iași, 2018, p. 455-457.

⁴⁴ Idem, *Un binom livresc medieval. Mărturie a vremurilor de odinioară*, în: „Capodopere din patrimoniul MNIR”, București, 2019 (în curs de apariție).

Lista ilustrațiilor:

Fig. 1 – *Tetraevanghelul sfântului Nicodim de la Tismana*. Însemnările de la f. 316^v.

Fig. 2 – *Tetraevanghelul sfântului Nicodim de la Tismana*. Însemnările de la f. 320^v.

Fig. 3 – *Tetraevanghelul cuviosului Spiridon de la Putna*. Însemnarea de la f. 1^r.

Fig. 4 – *Cazania lui Varlaam*. Filă conținând, în subsol, începutul însemnării din data de 16 septembrie 1725.

Fig. 5 – *Foletul Novel*. Începutul calendarului pe anul 1703.

Fig. 6 – *Foletul Novel*. Fila 18, cu însemnarea lui Constantin Brâncoveanu din data de 8 septembrie 1693.

Fig. 7 – *Miscelaneul teologic* copiat de diacul Teodor Ursu din Noul Săsesc. Fila 75^v (partea stângă jos), conținând însemnarea din data de 16 martie 1781 (corect 1780).

Fig. 8 – *Miscelaneul teologic* copiat de diacul Teodor Ursu din Noul Săsesc. Forzațul posterior fix, conținând însemnarea din data de 16 octombrie 1780.

Fig. 9 – *Evangelhia* tipărită la Râmnic în 1794. Însemnarea marginală centrală pe forzațul anterior mobil din data de 2 octombrie 1821.

Fig. 10 – *Evangelhia* tipărită la Râmnic în 1794. Filă conținând, în subsol, începutul însemnării din data de 8 octombrie 1821.

Fig. 11 – *Evangelhia* tipărită la Râmnic în 1794. Filă conținând, în subsol, însemnările de la ultima filă verso.

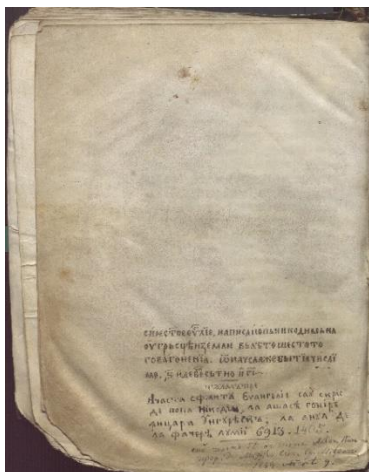

Fig. 1

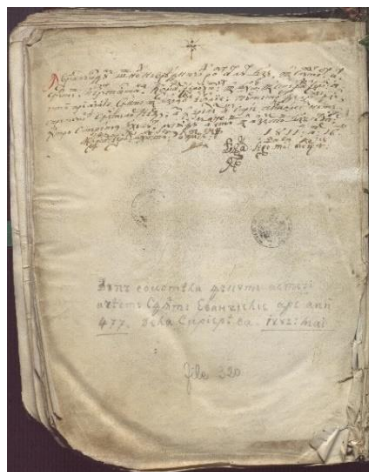

Fig. 2

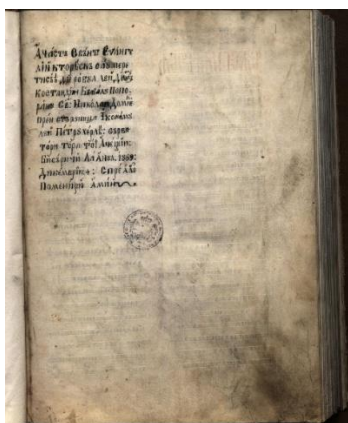

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

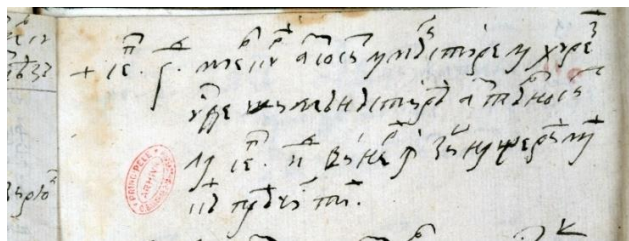

Fig. 6

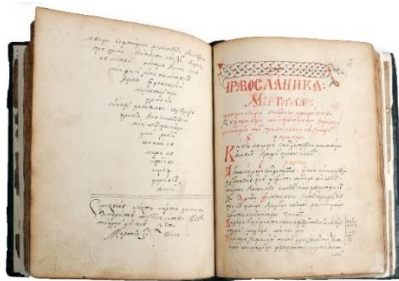

Fig. 7

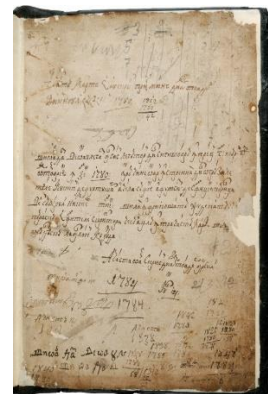

Fig. 8

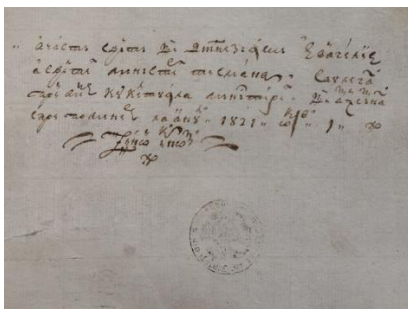

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11